

ЭЖИНИЯЗ ХӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ ЖАЗБА ӘДЕБИЙ ТИЛИ

Карлыбаева Г.Е.

*Филология илимлери докторы, профессор
Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети*

Резюме: Мақалада қарақалпақ жазба әдебий тилинің қәлиплесіуі хәм раўажланыўында Әжинияз Қосыбай улының (1824-1878) айрықша орны сөз етилген.

Таяныш сөз: қарақалпақ жазба әдебияты хәм әдебий тили, Орта Азиялық түркий әдебий тили, лингвопоэтика, поэтика, стиль.

Кең көлемли тил мәдениатын өзінде сәўлелендирген XIX әсир қарақалпақ классик шайыры Әжинияз Қосыбай улы дәретіўшилигин лингвистикалық жақтан анализлеў қарақалпақ әдебий тили тарийхый раўажланыўының жетекши принциплерин ашыўға тийкар болады. Себеби, Әжинияз дәретіўшилиги бийбаха лингвопоэтикалық кубылыс сыпатында өз дәўириниң тили хәм мәдений қәдриятларын толық сәўлелендириўши әдебий дерек есапланады.

Әжинияздың шығармалары дәслеп XIX әсирде-ақ, баспасөз бетлеринде жәрияланды. “Түркстан ўалаяты” газетасының 1878-жылдың 11-сентябрь санында оның Қыз Меңеш пенен айтысы басылды. Шайыр дәретпелерин халық арасынан жыйнаў, баспада жәриялаў 1930-жыллары қолға алынып, бул исте белгили илимпазлар Н.А.Баскақов, А.А.Соколов, С.Е.Малов, Е.Д.Поливанов, Қ.Айымбетов, О.Кожуров, С.Мәўленов, Ш.Хожаниязов, Қ.Ермановлар жемисли мийнет етти. Әжинияз шығармалары қарақалпақ әдебиятаныў илиминде Н.Дәўқараев, Қ.Байниязов, А.Муртазаев, Б.Қәлимбетов, К.Мәмбетов, Қ.Султанов, Қ.Жәримбетов, А.Пирназаров, Б.Генжемуратовлардың, педагогикалық көзқараслары Ө.Әлеўовтың, халық тарийхы менен байланысы С. Камалов, М. Тилеўмуратов, философиялық көзқараслары Ж. Базарбаев, С. Садықовлардың мийнетлеринде изертленген.

Әжинияз Қосыбай улының әдебий дәретпелери қарақалпақ жазба әдебияты хәм миллий әдебий тилинің тарийхында айрықша орынды ийелейди. Қайсы миллий тилди алып қарасақ та, оның тийкарын салыўға, раўажландырыўға себепши болатуғын тулғалар сыпатында, сол әдебий тилдиң қәлиплесіуі, раўажланыў тарийхында өз шығармалары арқалы үлкен хызмет атқарған сөз шеберлери тилге алынады. Мәселен, өзбек әдебий тили тарийхында Науайының, түркмен әдебий тилине байланыслы Мақтымқулының, қазақ әдебий тили тарийхында Абайдың атлары аталады. Ал, қарақалпақ жазба әдебий тилинің қәлиплесіуінде, әлбетте, Әжинияздың орнын айрықша атап өтиўге болады.

Қарақалпақ әдебий тилинің раўажланыўы өзине тән өзгешеликлерге ийе болып, жазба әдебий тилдиң қәлиплесіуінде тийкаргы еки дәрек көзге тасланады. Бириншиси, қарақалпақ халқының қазақ хәм ноғай халықлары менен бирликте Алтын Орда дәўиринде урыўлық, қәўимлик бирлеспелерден халық болып қәлиплесіуі дәўирине сәйкес келеди. Илимпазлардың анықлаўына қарағанда XIV әсирдиң ақыры XV әсирдиң басларында дәслеп қазақ халқы өзиниң ханлығын тиклеп ноғайлы ордасынан ажыралып шығады. Ноғайлы ордасында қарақалпақ халқы да халық болып қәлиплесип 1391-жылы әмир Едигениң басшылығында ханлығын тиклейди. Академик С.Камаловтың көрсетиўинше, қарақалпақ халқының мәмлекетшилиги тарийхы усы дәўирден басланады. Ноғайлы дәўиринде бурын урыўлық-қәўимлик бирлеспелерге ажыралған түрде жасап келген қарақалпақлар халық болып қәлиплеседи. Бул дәўирде қарақалпақ халқының бай аўызеки әдебияты – дәстанлар, халық қосықлары, ертеклер, нақыл-мақаллар, жумбақлар пайда болды. Бул аўызеки фольклорлық дәретпелердиң тили халқымыздың аўызеки сөйлеў тилине салыстырғанда көркемлик дәрежеси жоқары, тили ысылған, пикирди көркемлеп баянлаўдың усыллары жетилискенлиги менен ажыралып турады. Солай етип, аўызеки халық дәретпелериниң тили әдебий тилдиң нормаласыўының дәслепки көринислери болды. Қарақалпақ халқының талантлы жыраў-шайырлары – Асан қайғы, Соппаслы Сыпыра жыраў, Доспамбет, Шалкийиз, Мүйтен жыраўлар, Жийреншениң шешенлик сөзлери әдебий тилдиң усындай аўызеки түринде дәретилди хәм кең халық арасына тарқалды. Бундай усыл менен көркем шығарма дәретіуі қарақалпақ халқында XIX әсирге шекем даўам етти. Жийен жыраўдың XVIII әсирде дәретилген «Посқан ел» поэмасы хәм басқа да терме толғаўлары әдебий тилдиң аўызеки түринде дәретилген шығармалар есапланады.

Хорезм ойпатына келип толық орналасыўы халқымыздың мәдений дәрежесиниң жоқарылаўына тәсир жасады. Академик С. Камаловтың көрсетиўине қарағанда, XIX әсирдиң басында Қарақалпақстанда санаўлы мешит-медреселер болған болса, XIX әсирдиң ақырында олардың саны сегиз жүзден асты [1.170]. Халқымыздың отырықшы турмысқа бейимлесіуі, мәдений дәрежесиниң жоқарылаўына усы мешит-медреселерде илим-билим беріудин нәтийжесинде әмелге асырылды. Бул мешит-медреселерде ислам динине байланыслы Қуран,

хәдислер хәм басқа да диний китаплар менен бирге шығыстың уллы ойшыллары – Наўайы, Физулий, Бедил, Фадриддин Аттардың мийнетлери оқытылды. XIX әсирдеги қарақалпақ шайырлары Күнхожа аўыллық медреседе оқыған болса, Бердақ Қарақум ийшан медресесинде билим алды. Ал, Әжинияз Қосыбай улы дәслеп Елмурат ахун мешитинде, соңынан Хийўа қаласында Орта Азиядағы ең белгили болған Шерғазы хан хәм Кутлымурат инак медреселеринде терең билим алып, өз заманында қарақалпақлар арасында жетик билимдан адам болды. Академик В.В.Виноградовтың хәр бир халықтың жазба әдебий тилинің пайда болыўы хәм раўажланыў басқышларын үйрениў мәселесин сол халықтың билим берий мәкемелериниң қәлиплесийи хәм раўажланыўы менен байланыслы изертлеўдиң зәрүрлиги туўралы пикирлери хақыйқатлыққа туўра келеди. Себеби, қарақалпақ халқының жәмийетлик турмысында да дәслепки билим, илим орайлары болған бул мешит-медреселердиң әхмийети үлкен болды. Әжинияздың дүньятанымының, поэтикалық дәстүрлериниң қәлиплесийинде, әлбетте, ол жасаған дәўирдиң тарийхый шараятларының, дәретиўшилик еткен мәденият хәм әдебий орталықтың әхмийети айрықша. Ол оқыған Хийўа медресесинде теологиялық (диний) пәнлер қатарында белгили дәрежеде дүньялық пәнлер, сондай-ақ, сөз өнери, яғный шеърят сабағы, мысалы, Саадий, Наўайы, Физулийдиң шығармалары үйренилген. Әжинияз хийўалы шайырлар Мунис Хорезмийди, Агахийди, Камил Хорезмийди хәм басқаларды жақсы билген, олардың айырымлары менен дәретиўшилик байланыста болған [2.110]. Солай етип, Әжинияз Хийўа қаласында бай әдебий орталыққа дуўшакер болады. Бул жерде ол, бириншиден, араб-парсы тиллериндеги көркем әдебият шығармалары менен кеңнен танысты, екиншиден, Шығыстың уллы шайырлары Физулий, Наўайы, Мақтымқулы усаған уллы шайырлардың дәретиўшилик дәстүрлерин жетик өзлестиреди, үшіншиден, өзине заманлас шайырлар менен тиккелей байланыслар жасайды. Ол Шығыс әдебияты классиклериниң шығармаларын өзи үйренип ғана қоймастан, оларды қарақалпақ тилине аўдарады хәм халық арасына кеңнен таратады [3.45]. Солай етип, қарақалпақ жазба әдебий тилинің тарийхында бул дәўирде тийкарғы еки бағдар пайда болды. Биринши бағдар – қарақалпақ халқында бурыннан қәлиплескен улыўма халықлық сөйлеў тилине тийкарланып көркем шығарма дәретиўдиң дәстүри, екинши бағдар – бир неше әсирлерден берли түркий халықларының мәдени өмиринде үлкен орын ийелейтуғын Орта Азиялық түркий әдебий тилинің үлгисиндеги көркем шығарма дәретиў дәстүри болды. Қарақалпақ жазба әдебияты хәм әдебий тилинің қәлиплесийи түркий жазба әдебияты менен тығыз байланыслы. Орта Азиялық түркий әдебий тили бул аймақта жасайтуғын түркий халықларының барлығы ушын ортақ болды. Бул жазба әдебий тилде түркий халықларының көп әсирлик сөз мәдениаты жәмленди. Хәр бир түркий халықта бул тилдиң жергиликли вариантлары қәлиплесип, онда сол тилде сөйлеўши халықтың сөйлеў тили бирликлери айланысқа қосылды. XIX әсирдиң екинши ярымында Орта Азиялық түркий әдебий тилинің қарақалпақша варианты қәлиплескенин юридикалық хўжетлер менен қарақалпақ классик шайырларының қолжазба нұсқалары, халық дәстанларының қолжазба көширмелери дәлиллейди. Орта Азиялық түркий әдебий тили араб графикасында жазылған эпикалық шығармалар «Алпамыс», «Едиге» тилине аз тәсир еткен болса, Әжинияз шығармалары хәм рәсмий хўжетлердиң тилине күшли тәсир жасағанын көремиз [4.29].

Бердақ Ғарғабай улы қарақалпақ халқының аўызеки сөйлеў тилине тийкарлана отырып, әдебий дәретиўшиликтиң қарақалпақ халқында қәлиплескен аўызеки түринде көплеген шығармалар дәреткен, дуўтарға салып айтып бақсышылық пенен де шуғылланған. Шайыр өзиниң хәр бир сөзиниң халық ушын түсиникли болыўына хәрекет еткен, «Өзим амий, тилим түркий, Жоқты араб-парсым мениң», – деп жазған. Солай болса да, Бердақтың «Жақсырақ», «Халық ушын», «Ақыбет», «Пана бер», «Шежире» хәм «Хорезм» поэмаларында Орта Азиялық түркий әдебий тилинің тәсири айқын көзге тасланады. Ал, Әжинияз өзиниң дәретиўшилигинде шығыс классиклериниң көркем шығарма дәретиў шеберлигин терең өзлестиргени менен ажыралып турады. Улыўма халықлық тил тийкарында қарақалпақ миллий әдебий тилинің қәлиплесийинде сол дәстүрлерден әдебий тил талапларына сәйкес пайдаланыў арқалы қарақалпақ әдебий тилинің улыўма халықлық нормаларының турақласыўында қарақалпақ әдебияты классиклериниң ишинде Әжинияз шайырдың орны гиреўли болды. Ол қарақалпақ әдебиятына түркий тиллес халықлар ушын ортақ болған жазба әдебий тил дәстүрлерин алып кирди.

Әжинияз өз заманының жетик сөз шебери болып, сол дәўирдеги қарақалпақ тилинің оғада бай лексикалық, семантикалық-стильлик мүмкиншиликлерин терең өзлестирген хәм олардан шеберлик пенен өз орнында пайдалана билген. Әжинияз шайырдың әдебий дәретпелериниң поэтикалық тилине бақлаў жүритийде оның халықлық тил байлықларынан пукта пайдаланғанлығы, халықлық тил оның дәретпелериниң тийкарғы қуралы сыпатында хызмет атқарғанлығы, хәр қандай образлылық, тәсир етийшилик сол тил байлықларының шебер

қолланылыуында екенлиги айқын көрінеді. Әжинияз – сөз таңлау хәм мәнилик жақтан сөзлерди байытып қолланыуда, оны көркем сүүретлеу қуралына айландыра билиуде өз шеберлигин көрсеткен әжайып көркем сөз устасы. Шайыр шығармаларының тили – қарақалпақ тилинің сөзлик қурамына тийкарланған образлы, көркем тил. Онда улыўма қарақалпақ әдебий тилиндеги түрли лексикалық қатламларға тән бирликлер кең пайдаланылған. Оның шығармаларының тили қарақалпақ жазба әдебий тилинің пайда болыу хәм қәлиплесиу өзгешеликлерин, басқышларын үйрениуде үлкен дерек сыпатында хызмет етеди.

Әжинияз шығыстың классик поэзиясын ең жетик билген, оның әсирлер бойы қәлиплескен узақ дәстүрлерин хәм тәжирийбелерин терең өзлестирген шайыр сыпатында қарақалпақ классик поэзиясын жанр хәм форма жағынан да, көркемлик тәрептен де хәр тәреплеме байытты, оның жазба әдебиятын кеңнен тереңлестирди. Оның қосықларында пикирди көркемлеп баянлау жоқары дәрежеге көтерилди. Тилдің көркемлеу қуралларынан шебер пайдаланыуы, тилге руўхый-эстетикалық кубылыс сыпатында қатнас жасауы, сөзлерди шеберлик пенен пайдаланыуы жағынан Әжинияз дәретиўшилиги айрықша орын ийелейди. Ол өз дәретиўшилигинде Шығыс классиклериниң поэзиясының көрнекли ўәкиллери – Науайы, Физулий, Мақтымқулы хәм түркий халықлары арасына қолжазба түрде тарқалған қыссаларды терең үйренген, оларды раўажландырған, байытқан. Бул туўралы проф. Д.Насыров «Бердақ хәм Әжинияз шығармаларында китабий тилге тән болған сөзлер ушырасқаны менен, тийкарынан, олардың шығармаларының тилин улыўма халықлық қарақалпақ сөйлеу тилинің шеберлик пенен қайта исленген түри» – деп жазады хәм бул шайырлардың қарақалпақ жазба әдебий тилине қосқан үлесин жоқары бағалайды [5.233]. Солай етип, Әжинияз өз заманындағы түркий халықлар мәдениатына, әдебиятына ортақлығын биринши болып дәлиллеген белгили дәрежеде ағартыўшы, оятыўшы, қарақалпақ әдебияты ушын ренесанслық-оятыўшылық руўхындағы мийрасларын дәреткен шайыр сыпатында дүньяға келди [6.159]. Белгили илимпаз, ағартыўшы Н.Дәўқараев «Әжинияз өз заманының билимли адамы болған, ол парсыша тиллерди билген. Шығыс әдебияты менен жақыннан таныс болған. Әжинияз қарақалпақ халқында аты кең таралған шайырлардың бири болды» – деп шайырға жоқары баға береді. Әжинияз жоқары поэтикалық стильде шығармалар дәреткен, шайыр И. Юсуповтың сөзи менен айтқанда, «қарақалпақ классик поэзиясының сүүретлеу мүмкиншилигин кеңейтиуде наятый әхмийетли үлес қосқан, күншығыс поэзиясының уллы дәстүрлерин хәм тәжирийбелерин өзиниң жүйрик қәлеминиң ушында қарақалпақ поэзиясына синдирген шайыр болды» [7.14].

Хақыйқатында да, Әжинияз дәретпелериниң мазмуны, ол мазмунды бериу формалары, әсиресе, тилинің өзгешеликleri менен ажыралып турады. Әжинияз – қарақалпақ әдебий тилин хәр тәреплеме байытқан, тилди көркемлик жақтан жоқары дәрежеге, жаңа басқышларға алып шыққан хәм раўажландырған қарақалпақ әдебиятының көрнекли шайыры. Бул хаққында акад. Х.Хамидов былай жазады: «XVIII-XIX әсирлердеги қарақалпақ шайырларының ишинде өзиниң дәретпелери хәм тили бойынша айрықша көзге түсетуғын шайыр – Әжинияз Қосыбай улы. Оның шығармаларында, тилинде шығыстың тәсири көбирек сезиледи. ...Ол жергиликли ана тилин жақсы билиуи менен бирге, сол заманның еликлейтуғын үлгиси болған Шығыс мәдениатын, тиллерин хәм Орта Азиялық жазба әдебий түркий тилин жақсы билген хәм оны өз ана тили қарақалпақ тили менен байланыстыра алған. Әжинияздың тағы да өзгешелигиниң бири – оның творчествосының жазба әдебий тилге қатнаслығы. Оның усы традицияға тиккелей қатнасын соңғы жыллары табылған шығармаларының қолжазба нускалары толық айқынлайды» [8.247]. Сондай-ақ, филология илимлериниң докторы Н.Дәўқараев: «Әжинияз XIX әсирдиң басқа шайырларындай жай саўатлы адам емес. Ол араб, парсы тилин, өзбекше ески әдебий тилди жақсы билген» [9.83], – деп жазады. Әжинияз XVIII-XIX әсирлерде Хорезмде көп белгили болған қысса китаптардың тиллик нормаларына күшли итибар берген, олардың көркемлик, әсиресе, тил мүмкиншиликлерин көбирек қолланған [10.50]. Илимпаз А.Пахратдинов шайырдың көркемлик дүньясы хаққында айта келип: «Әжинияз XIX әсирдеги қарақалпақларда шайырлардың шайыры араб, парсы, түркий халықлары мәдениатындағы Орайлық Азиядағы поэзияда жети жулдыз деп аталған Рудакий, Фердаўсий, Саадий, Низамий, Жәмий, Физулийлердиң шайырлық мектебинен нәр алған, хәзирги дәўирдеги әдебияттағы қарақалпақ халқының Мақтумқулысы деген атақ-абыройға, хұрметке ийе болған шайыр. Сонлықтан да, оны өз дәўиринде хәмме шайырлар «устаз шайыр» деп мойынлады. Әжинияз өзиниң заманлас шайырлары болған Күнхожаны, Бердақты, Өтешти, Сарыбай, Гүлмурат хәм басқа шайырларды араб, парсы түркий халықлар мәдениаты хәм әдебий мийраслары менен таныстырған шайыр болды» – деп шайырға баға береді [11.4-7]. Ал, Өзбекстан хәм Қарақалпақстан халық шайыры И.Юсупов:

Айт, сен, Әжинияздың қосықларынан!
Жыласын яр ышқы баўырын кескенлер,

Еңиресин елинен айра түскенлер,
Айт, сен, Әжинияздың қосықларынан!

Жұлдызларды жерге үңилтпек болсаң,
Жаман шайырларды түңилтпек болсаң,
Егер мен өлгенде тирилтпек болсаң,

Айт, сен, Әжинияздың қосықларынан! – деп ұллы талант ийесине деген терең хұрметин билдиреди.

Шайырдың таңламалы шығармалары 1949, 1960, 1961, 1965, 1975, 1988, 1994, 2014, 2016-жыллары басылып шықты. Әжинияздың дөретпелери туұысқан түркий халықларында [12] хәм айырым ҒМДА халықлары тиллеринде [13] өз алдына китап болып басылды.

Терең билим хәм илим, жоқары мәдениет, мәнаўият ийеси болған Әжинияз Шығыс поэзиясы дәстүрлерине сүйенген халда, қарақалпақ қосық жанрын философиялық жақтан байытты, шуўмақларға салтанатлы, әжайып, тилсимли, рәңбәрең түр бағышлады, қарақалпақ жазба әдебиятын жаңа, бурын көрилмеген басқышқа көтерген қәбилетли талант ийеси. Оның шығармалары тутасы менен XIX әсир қарақалпақ поэзиясының гүлтажы есапланады. Шайыр қосықларының қай-қайсысы да терең лиризм менен қандырылған, адамның ишки туйғы-сезимлерин толқынландырып жиберетуғын құдиретке ийе болып, олардан хәр бир оқыўшы руўхый мәдет алады, илхамланады.

Солай етип, Әжинияз шығармаларының тили XIX әсирдеги қарақалпақ миллий әдебий тилинің раўажланыў бағдарларын толық сәўлелендирип, қарақалпақ жазба әдебий тилинің қәлиплесиўинде тийкарғы орынды ийелейди.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Камалов С., Кошанов Ә. Қарақалпақстан тарийхы. – Нөкис, 1993. – Б. 170.
2. Жәримбетов Қ. Әжинияз поэзиясының көркем-әстетикалық дәреклери // Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университетиниң Хабаршысы. – Нөкис, 2015. – № 2. – Б. 110
3. Байниязов Қ. Қосықтың күши. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977. – Б. 45.
4. Абдиназимов Ш. Бердақ шығармаларының тили. – Тошкент: Фан, 2006. – Б. 29.
5. Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. – Нукус-Казань, 1976. – С. 233.
6. Хамидов Х. Шығыс тиллериндеги жазба дереклер хәм XIX әсирдеги қарақалпақ шайырлары. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1991. – Б. 159.
7. Юсупов И. Дала орфейи. Әжинияз. Таңламалы шығармалары. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1975. – Б. 14.
8. Хамидов Х. Қарақалпақ тили тарийхының очерклери. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1974. – Б. 247.
9. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 3-том. – Нөкис, 1979. – Б. 83.
10. Жәримбетов Қ. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетлери хәм раўажланыў тарийхы. – Нөкис: Билим, 2004. – Б. 50.
11. Пахратдинов А. Әжинияз шайырдың көркемлик дүньясы. – Нөкис: Qaraqalpaqstan, 2014. – Б. 4-7.
12. Ажиниёз Қўсидой ули. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1962; Гүнхожа, Ажиниёз, Бердақ, Гошглар. Гарагалпақчадан тержиме элен Ахмет Мәммедов. – Ашгабат: Магараф, 1993
13. Ажинияз. Избранные стихотворения на русском языке. Перевод Г. Ярославцева, С. Северцева, В. Тихомерова, Г. Юнакова, Е. Емельянова. – Нукус: Каракалпақстан, 1994.
14. Әжинияз. Мәңги мийраслар. Таңламалы шығармалары. – Нөкис: Илим, 2014. – Б. 7.